

ТВОРЦИ НА БЪЛГАРСКАТА ОБНОВА

ВЕНЦЕСЛАВ НАЧЕВ

По стара привичка сме свикнали хората на перото, на словото, на сравнително мирната пропаганда да наричаме просветители и будители и по този начин да им отреждаме едно по-задно място в националноосвободителните борби. Времето, целител на всички неправди и заблуди, вече внася своите корекции. Вече ние се докосваме и домогваме до идеята, че в градежа на нашето Възраждане всички са равноправни, всички са еднакво значими пред майката-отечество. А това ще рече, че редом до хайдутина на равна нога стои даскалът-просветител, книжовникът, насърчителят на всеобщата всенародна пробуда. Априлското въстание, най-високият връх на националното ни себепостигане, бе подготвено с усилията на всички, с усилията на цялото българско общество и най-вече на неговите духовни първенци. Изобилните примери в това отношение благородно коригират някогашните ни ограничени представи. А ако говорим за мъченичеството като за задължителен елемент на признанието, то мъченици са и Паисий, и Софроний, и Априлов, и Бозвели, и мнозина други, приподнесли пред олтара на отечеството своето най-драгоценно достояние — живота си.

Една обнова, една бъдъщност се изгражда с всеобщи усилия. Делението и противопоставянето не говорят за историческа зрелост на мисленето, а и оскърбяват паметта на духовните наши бащи.

Камбаната на историческата признателност понякога удря късно, понякога сравнително по-рано. Големите загуби не всякога се забелязват навреме. В това отношение Братя Миладинови могат да бъдат наречени щастливи, в съвсем условен план, разбира се; тяхната кончина разтърсва и покъртва българите, загубата е преголяма, мъченичеството им пресвято — за да не бъдат забелязани, да не бъде забелязано тяхното отсъствие от света. И нищо чудно в това — когато си отиват големи личности, личности, свързани съдбовно с нацията, нацията винаги осиротява.

Миладинови умират в Цариградския затвор пред януари 1862 г. Още през март в московския в. „Ден“ се появява дописка, навярно излязла изпод перото на Сава Филаретов, в която се дава и международна гласност на голямата българска загуба: „Между това животът на Миладинови гаснеше в затвора; те и двамата заболяха; и двамата бяха изповядани и причастени. . . Тази неделя българите се отправиха към началника на затвора, за да узнаят за здравето на Миладинови. Там обадиха ужасната вест: двамата братя починали в една от военните болници още миналата неделя! Можете си представи до каква степен опечали всички български смъртта на братята, смърт мъченическа, понесена в името на Христовата вяра и на угнетената народност.“ Стефан Веркович в книгата си „Описание быта Болгар, населяющихъ Македонію“ подкрепя мълвата за отравянето на двамата

братя. Според Веркович фанариотите подкупили с десет хиляди фунта стерлинги началника на тъмницата Ариф бей, за да прекъсне той нишката на живота им. Този въпрос, досежно отравянето, е все още спорен и е рисковано да се взема категорично отношение. Но със сигурност можем да кажем следното: на 16 февруари 1861 г. Димитър Миладинов е арестуван поради фанариотски козни, които били подсилени с един твърде приличен подкуп, възлизащ според едно известие на 140 хиляди франка. Това е една твърде респектираща сума, която говори освен за всичко друго и за голямата заплаха, която е представлявал по-големият брат за Цариградската патриаршия. Каква е била тя, какви са нейните исторически измерения? Това е въпросът, на който трябва да си отговорим, за да ни стане ясна значимостта на двамата братя в контекста на българските освободителни борби. Затова нека изследваме дейността, мъченичествата, високото духовно израстване на братята от Струга.

Първата задача, която Българското възрождане е трябвало да реши — това е признаването на българската народност в рамките на Османската империя, признаването на народността в нейните исторически обусловени етнически територии. А това е означавало на първо време откъсване от егидата на Цариградската патриаршия с всички произхождащи от това последици. Това не е било никак изгодно на патриаршията както поради икономически, така и поради чисто политически причини; нали тъкмо тя е била проводник и активно действащ фактор на панелинистичната мегали идея, която чрез своите адепти лицезреела една възстановена Византийска империя, обхващаща и земите на българите. Затова българската народностна пробуда е била схващана като заплаха по пътя на осъществяването на грандиозните планове. Затова се начеват и гоненията срещу българските училища и учители — с всички средства, с всички похвати на перфидната византийщина.

Първите български апостоли на народната обнова е трябвало да поведат борба на два фронта — срещу вековната изостаналост на българското общество и срещу противодействието на вселенската патриаршия, подкрепяна и от османското правителство. Към това трябва да се притури и още един немаловажен фактор — елинизиранията и гърчещата се българска интелигенция. За да се противопостави на всичко това, е била необходима невероятна историческа енергия, историческо съзнание за мисия, стоицизъм и вяност към идеала.

Самият Димитър Миладинов (роден през 1810 г. в Струга) е елински възпитаник. Той учи при игумена на охридския манастир „Св. Наум“ гръцко четмо и писмо. В Охрид постъпва в гръцко училище. В продължение на три години (1833—1836) учи в Янина, в знаменитата тогава елинска гимназия, където преподава „новият Платон“ Евгени Булгари, потомък на отродени българи. Интелектуалното и духовното формиране на Димитър Миладинов не се различава от това на мнозина други просветени българи — почти всички преминават през гръцките школи и училища. Оттам те излизат дълбоко просветени, но и в една или друга степен елинизирани. За този процес, за мъчителното надмогване на елинизма и за преориентирането на българската интелигенция Петър Ников във фундаменталния си труд „Възрождане на българския народ“ пише: „Болшинството от първите наши дейтели по Възрождането били първоначално възторжени елини, за да се съзнаят впоследствие като българи. Тази страшна елинизация застрашавала да обезглави нашия народ, като го лишавала от водещата и издигаща се негова градска интелигенция и я впрягала в услуга на елинизма. Поставяйки се в услуга на тия елинизаторски тенденции, патриаршията заставала в остро противоречие със стремежите и желанията на българския народ и така увеличавала и без това съществуващото между него и нея разстояние.“

Трябва да отчетем, че преодоляването на елинизма е исторически подвиг на българската възрожденска интелигенция. Този подвиг може да бъде наречен еволюция на съзнанието и още по-точно — революционна еволюция.

Бидейки поклонник на гръцката култура, Димитър Миладинов остава българин. Той е един от малцината наши възрожденци, гръцки възпитаници, които не изживяха сложния катарзис на освобождението от елинизма и прегръщането на българската идея. Макар и преподаващ отначало гръцки, той не се гърчее, нещо повече — обяснява гръцкия език чрез българския. Неговият ученик Григор Пърличев пише в автобиографията си: „Между десеттех учители, които се променяваха през моето в Охрид ученичество, ни един не се оказа толкова полезен на учениците, колкото Миладинов. Он във всеки постъпка имаше нещо си привлекателно. Словото течеше из устата му като мед.“

Силен духом, обаятелен, имащ дарбата да влияе, Димитър Миладинов изгражда, тъй като това е думата, личности и характери, следовници. До голяма степен неговото интелектуално дело е и възпитанието на неговия по-малък брат Константин (роден 1830 г.), който също като брат си завършва гимназията в Янина. После учи и приключва науките си във Филологическия факултет на Атинския университет през 1852 г. Учителствува в с. Магарево, а през 1875 г. постъпва в Московския университет.

Димитър Миладинов има ясно то съзнание, че обучението в училищата трябва да се води на български език. Проницателността му в това отношение заслужава специално внимание, защото това е проницателност на политик. В писмо до редактора на „Цариградски вестник“ Александър Екзарх (20 август 1852 г.) той пише: „Пороят на елинския език ще стане за тукашните места неудържим, ако не се вземат силни мерки. Мнозина славянобългари са се учили и се учат в Атина и с време со езика се оформяват и нравите, а следователно и народността се смесва с чувствата.“

Какво следва от това? Димитър Миладинов съзира диалектичката връзка между език и нация; защото — нацията, това е езикът. В езика се коренят прадядовската старина, легендите, преданията, съзнанието и историческата памет на народа. Затова видният наш възрожденец е толкова страстен в идеята да се въведе повсеместно обучение на български език. В това начинание той не е сам. Духът на времето проговорва чрез духовните първенци на нацията. Все по това време, една година по-рано (на 21 юли 1851), Йордан Константинов-Джинот пише: „Болгарин е срамът да се отричува от свойат род и език.“

И в думите на Д. Миладинов, и в думите на Джинот се усеща безсмъртният Паисиев дух, но този дух вече търси реални проявления, реални превъплъщения.

Годините 1856—1857 са решителни в живота на Димитър Миладинов. Този деятелен мъж с овладяна и целенасочена воля, всеотдайно подготвен, с избистрена национална идеология, пристъпва към това, за което отдавна се е готвел — активна пропаганда за премахване на гръцкия език от училищата и заменянето му с български. Това става в Прилеп, където той е учител. Прави впечатление, че той не е избързал, не се е втурнал подир първия трепет на своята душа, а внимателно и многостранно е подготвил своята бъдеща дейност. Така постъпват люде с овладян характер. Веднъж избрал попрището на водител, Д. Миладинов неотклонно и безкомпромисно ще преследва набелязаните цели с ясно съзнание за изпитните, които го очакват. Достатъчно просветен и информиран, познаващ изтънко попълзновенията на асимилаторския елинизъм (нали е гръцки възпитаник!), той не си е правил илюзии досежно опасностите, на които се е подлагал, подхващайки борба с могъщата Цариградска патриаршия. За него в никакъв случай не може да се каже, че приемайки сражението, не е знаел с какво се захваща. Знае е. И тъй като за това неговият нравствен стоицизъм прави изключително силно впечатление, неговата саможертвеност е сравнима единствено с тая на апостолите от Априлската епопея, на които и той със своите усилия проправя пътя към народната душа. Поканен от кукушани за учител, той им пише на 24 октомври 1857 г.: „Скачам от радост, като гледам вашата любов и вашия стремеж към вашия

матерен език, най-много за туй, че много от младите и свещениците с усърдие са се решили да учат славянския език, тъй щото подир няколко месеци ще могат да слушат божествена служба на стария наш прадеден език. Криво погледжат на нас гърците! Имайте гърди славянски и гърди славянски показвайте!“

Димитър Миладинов заедно с брат си Константин са едни от първите българци, които осъзнават значимостта на народното песенно творчество. Те виждат в него не само реализиран естетически идеал, не само опазена и дълбоко съхранена красота, но и фактор за народностно себепознание и оцеляване. Внушенията на Раковски да се издирва и съхранява духовната старина покълват на добро място. Константин пише именно до Раковски, до неговия вестник „Дунавски лебед“, че е необходимо издаването на сборник народни песни и желае, щото това да се извести чрез страниците на вестника за набирани на спомоществатели. Писмото на Константин е ценно и с това (написано на 12 февруари 1861 г.), че указва за колко време е бил подготвен сборникът: „Песните преди шест години зафатихме да собираме от секакви стърни от западната България, т. е. от Македония. . .“ И така — събирането на песните е започнало още през 1854 г. Все през тая година Димитър се среща с руския учен Виктор Григорович. В тая среща трябва да търсим и тоя податък — руският учен е насърчил двамата братя да издирват и събират най-драгоценното народно достойние — неговото песенно творчество. И Димитър, презае с реформирането на българското училище, презае да отбива козните на гръцките владици и да лавира между подозренията на мнителните турски първенци, а също така непрекъснато да настоява да се опазват старинните български книжовни паметници, които били просто изгаряни от фанатичите гърци, неотклонно върши и голямото дело на своя живот — събира български народни песни и ги изпраща на брат си Константин в Москва.

Как е живял този човек, съзнателно и целеустремено творещ история. Нека се опитаме да надникнем в неговото всекидневно човешко битие. През 1858 г. той се среща с Александър Рачински и неговия другар Южаков. Рачински пристига в България, за да се запознае с българския църковен въпрос, а също така и с възникналото униятско движение — чисто политически ход на част от българската интелигенция, целещ да провокира благоприятното решение за отделяне на българската църква. Димитър придружава двамата руси при обиколката им из Македония. Рачински е покровител на Константин, познавал е усърдието и прилежността на малкия брат. Сега имал възможност отблизо да види и оцени достойнствата и на по-големия. Нему дължим един прекрасен портрет от натура на Димитър. Добронамереният, но и проницателен русин пише: „Действително, споменът за този човек е за мен неизгладим. Аз виждах у него за пръв път един народен деец. . . При това той понася бедност — и каква? — гола, като облича само в празник прилична дреха. . . цяла неделя той се гизди с ленена антерия или изтрит подплатен кожух, в незатоплена стая, с мангал, който издава задушлива миризма, пред мръзнещи ученици, тълкува им Софокъл под звъна на стъклата, които треперат от силния вятър. . . А притеснения? — Владиката го ненавижда, подушвайки в него народен деец и противник на своята безнаказаност. И Миладинов ту се спогажда с турците, за да спаси от преследването на владиката българското училище, ту убеждава свещениците да напуснат обикнатия от него гръцки език, за да се заемат с изучаването на славянския — природен за кукушани, — ту отива в Солун и успява да увлече със силата на своето красноречие самите елинизирани първенци в полза на божиеото дело. И пак шумът и блъсканицата на учениците, вътрешните недоразумения в общината и противодействието на местните гъркомани. . .“

Разбира се, Димитър, толкова вещо подготвен елинист, толкова трудолюбив и способен, е могъл да си осигури съвсем прилично препитание, сигурен и спокоен живот. Достатъчно е било да зъткне ушите си за народния глас и той

би бил ласкан и приобщаван от властниците. Вместо това той избира друг жребий, да бъде полезен на народа си, да откликва на неговите тъжни и надежди. Така живее този човек — в недоимък и оскъдица, но с ясното съзнание за верността на избрания път. И той няма никога да се прекърши, макар и да е имал многолюдно и тежко семейство, макар и да е бил любещ баща и да е съзнавал своите патриархални отговорности. Подобно на Раковски и той е можел да каже: „Любовта към отечеството превъзходи сички световни добрини.“ Първенците на Българското възраждане са единомисленици в мисъл и дело. И радостно, и утешително е, че неговите деца са го разбирали, че са оценили подвига на неговия живот. Неговата дъщеря Царева оставя редове, които могат да направят честита паметта на всеки баща: „И сега на старост чувствавам — пише тя — как неговата бащинска ръка минава по челото ми, и сега го виждам, седнал на чардака на къщата ни над текущите води на Дрим, да ни милува, и то толкова рядко, на месеци, на години веднъж! Той бе постоянно в движение, моята майка се бе поплакала от него. Но аз го оправдавам. Той нямаше друг път освен трънливия път, който беше си избрал.“

През 1860 г. положението на Димитър става съвсем неосносно, той е опълчил срещу себе си и охридския владика Мелетий, и неговия събрат — владиката на Битоля Венедикт. Тия двамата и техните протежета непрекъснато внушават на турските власти колко опасен човек е Димитър Миладинов, обвиняват го, че подбужда народа към непокорство, че се бил поставил в услуга на русите за отхвърляне на цариградската власт. Всичко това Миладинов е знаел, знаел е и какво може да го очаква, но той не се примирил, не се укрил, не прекъснал своята дейност. Достолепен и мъжествен, верен на идеалите си, на българската идея, той докрай извървява своя път на народен апостол — без да се прегъне, без да се пречупи, за да опази най-драгоценното достояние — „кърфта цела българска блага“.

Братята не са се виждали от години. Те ще се съберат за последен път преди смъртта, за да останат след нея завинаги в народната памет. Има нещо дълбоко символично и дълбоко трогателно в тая предсмъртна среща. Ние никога няма да узнаем какво са си говорили двамата изтерзани, болни мъже във влажните подземия на цариградската тъмница. Можем само да се досещаме. . .

Но нека проследим сега и пътя на малкия брат, поета с големите тъжни очи. Той е с крехко здраве. В Москва пристига беден и болен. Пише стихове по дълбока вътрешна подбуда и да облекчи товара на душата си. Но той не превръща поезията в основно свое занимание поради една причина — дълг отечествен го зове да посвети себе си и своята енергия на повелята на деня. Затова той непрекъснато чете, проучва старата българска книжнина, подрежда и нарежда народните песни, тия, които е донесъл със себе си, и тия, които му изпраща неговият брат Димитър. Над тия песни той буквално треперел и всегадната му мисъл била да намери човек, който да му помогне да ги издаде.

Константин Миладинов не е професионално пристрастен към личното си творчество, за него по-важно и значимо е да се реализира като културен деятел на българската обнова, като общественик. Това не бива да ни учудва. Такъв е духът на времето, такива са историческите повеления. Чистият тип литератор, доколкото можем да говорим за такъв, ще се формира по-късно. Строителите на Българското възраждане са хора на конкретното политическо действие. Неслучайно Ботев ще се представи на капитана на „Радецки“ като публицист, т. е. като политически деятел.

Над България вее вятърът на голямата политика.

И все пак Константин Миладинов е поет, при това не създаден, а роден. Трудно можем да се съгласим с някои тясно професионални тълкувания, които оспорват това само на базата на неовладяната версификация, на това, че пишел на своя роден диалект, и най-сетне на това, че стоял встрани от общите тенденции

на развитие на тогавашната българска поезия. Последното твърдение е най-оспоримо, да не кажем — погрешно. Не бива да се изхожда от предпоставени тези, а от конкретния текст. Стихотворението „Гърк и българин“, писано през 1858 г., ни убеждава, че Константин обслужва един конкретен исторически момент; нещо повече — това стихотворение е пример, ако се изразим със съвременен език, на активна гражданска поезия:

Немой гърку додевай мен;
пак ти реков, пак ти велям:
разбери се, не се гърча!
ако сакаш, булгари се.

Истинско поетическо постижение, завладяващо и силно, ненакърнено от времето, е стихотворението „Тъга за юг“, достойно да намери място и в най-изисканата и издържана антология. От това стихотворение вее истинска поезия и наистина е жалко, че то няма популярността, която заслужава. Нека се вслушаме в това стихотворение:

Дайте ми крила я да си метнам...
да видам Охрид, Струга да видам.
Тамо зората греит душата
и сънце светло зайдвит в гората;
тамо дарбите природна сила
со' съти раскош ги разтурила;
бистро езеро гледаш белеит
и си от ветър сино темнеит;
поле погледнеш или планина,
сегде божева е хубавина.
Тамо по сърце в кавал да свирам,
сънце да зайдвит, я да умирам.

Само истински поет може да види и каже, че бистрото езеро потъмнява от вятъра. А колкото до последния стих: „сънце да зайдвит, я да умирам“ — в него наистина има епическа сила.

Константин окончателно нарежда песните — те са 647. Трудът на двамата братя няма предтеча в българската култура. Не че преди това не са издирвани и публикувани песни в различни издания, но това все пак е първият сборник. За пръв път така целокупно се представя творчеството на един народ — българския. За пръв път българите застават пред културния свят с неповторима образна система на своето песенно творчество. Но за да стане сборникът факт на културата, голяма заслуга има закрилникът и покровителят на славянската книжнина хърватинът Юрий Шросмайер. Този човек е бил от ония редки хора, които са имали съзнание за мисия. Именно това съзнание го подтиква да окаже всестранна помощ на бедния българин. От Виена той го взема със себе си, настанява го в своето епископско седалище в градчето Джаково (в Словения) и му създава всички условия за работа по подготовката на сборника. Именно по внушение на Шросмайер Константинов преписва наново сборника. Това е било особено наложително, защото песните са били записани първоначално с гръцки букви. Шросмайер поема изцяло разнските по отпечатването на сборника, който излиза през юни 1861 г. Той е и първият читател на сборника и първият човек, който оценява неговата стойност. За него песните имат „омировска стойност“.

Трудът на двамата братя е онаслобен скромно и точно — „Български народни песни, събрани от братя Миладиновци Димитрия и Константина“.

Сборникът има щастлива съдба. Той е веднага по достойнство оценен от културните среди в Русия и Европа. Руският учен славист и филолог Срезневски пи-

ше: „Вече и сега от това, което е създадено, става ясно, че българите не само не са останали назад от другите съплеменни народи по творческите си способности, но стоят по-високо от много други по жизнена сила на своята поезия...“ Особено радушен е приемът на българските народни песни сред чехите. Още през 1863 г. филологът Гебауер превежда 60 от тях. През 1873 и 1875 г. поетът Холечек прави нови преводи и открива в песните „класическа пластичност и сбитост“.

Така трудът на Братя Миладинови подобно на всяко голямо културно дело престава да бъде само регионален факт, а влиза в общение с европейската култура. Сборникът е известител и пратеник на българите, доказателство за тяхната творческа мощ, за тяхната национална обособеност. Колкото за в България — и в нея сборникът намира радушен прием, той е високо оценен както поради големите си художествени достойнства, така и поради една друга причина — песните, събрани от Миладиновци, са и политически акт с огромна значимост и въздействие. Те подклаждат и подсилват народностното самосъзнание, което дири брод за изява и реализация върху картата на света. Така един културен факт, какъвто е сборникът, поради особеностите на възрожденското време поема върху себе си и други функции — чисто политически. Сборникът се превръща в оръжие на националната себеизява, на националното себепостигане.

Такава е съдбата на този възрожденски паметник, издигнат от рвението и родолюбieto на двамата стружки братя. Неговото значение е наистина непреходно, неговите лъчения — неизтощими във времето.